

Т.Є. Клименко
здобувач кафедри українського літературознавства
та компаративістики

Житомирський державний університет імені Івана Франка

Місце чаклунства в звичаях євреїв та українців

У статті розглядаються стародавні звичаї євреїв та українців через призму чаклунства. Характеризується єврейське чаклунство, представлене імітаційною, словесною, відлякуючою магією. Описується українське чаклунство через деталізацію контактної, парціальної, катартичної, словесної магії.

В статье рассматриваются древние обычаи евреев и украинцев через призму колдовства. Характеризуется еврейское колдовство, представленное имитационной, словесной, отпугивающей магией. Описывается украинское колдовство через детализацию контактной, парциальной, катартичной, словесной магии.

In the article the old customs of the Jews and Ukrainians are examined in the light of witchcraft. The Jewish witchcraft, presented by imitative, verbal and frightening magic, is characterized. The Ukrainian witchcraft is described through specification of contact, partial, cleaning and verbal magic.

Протягом багатьох століть людина шукала допомоги у надприродних сил. Про це свідчать праці багатьох вчених, зокрема Б. Лобовик «Магія», О. Єлеонська «Сільськогосподарська магія», Дж. Фрезер «Золота гілка» тощо. Існують різні визначення чаклунства, однак всі вони мають одну особливість: віру в надприродні сили і в здатність людини за допомогою цих сил контролювати оточуючий світ. Магічна дія складається з наступних основних елементів:

- а) матеріальний предмет (речовина), тобто інструмент;
- б) словесне заклинання – прохання чи вимога, з якою звертаються до надприродних сил;
- в) певні дії та рухи без слів – обряд.

Існує багато різних класифікацій чаклунства. Найбільш прийнятною та повною є класифікація етнографа С. Токарева у відомій праці «Сутність та походження магії» [6]. У залежності від

загального спрямування магічної дії, С. Токарев розрізняє дві групи магії:

1. Агресивна (протрепична), спрямована на перенесення магічної сили на об'єкт будь-яким способом;

2. Захисна (профілактична), зумовлена прагненням людини обергти себе від шкідливих магічних впливів.

3. Агресивне чаклунство базується на контакті з об'єктом і, відповідно, поділяється на безпосереднє і опосередковане.

Контактне чаклунство. Найпростішим способом передачі магічної сили є безпосередній контакт носія цієї надприродної сили з об'єктом, на який спрямоване чаклунство. При цьому носій магічної сили буває різним: це і неживий предмет (амулет, талісман), і людина (сам чаклун). Така магія пов'язана з вірою в те, що шляхом дотику до носія магічної сили можна здобути здоров'я, достаток. Характер контакту теж може бути різним: ношення амулету, прийняття чаклунського зілля всередину чи обтирання ним тіла.

- *Ініціальне (часове) чаклунство.* У зв'язку з недосяжністю об'єкту проводиться тільки початок бажаної дії, а її закінчення і поява очікуваного результату покладається на магічну силу. Це магія «першого дня», тобто усе, що відбувається на рубежі років чи у перший день свята, має вплив на весь рік, місяць тощо.

- *Парціальне чаклунство.* Будується на вірі, що частина замінює ціле. Тобто надприродні сили спрямовуються не на об'єкт, а на предмети, що йому належать. Ними можуть бути відрізане волосся, частинки нігтів, слина, а також залишки їжі, речі, відбиток ноги.

- *Імітативне чаклунство.* Воно базується на вірі в те, що подібне породжує подібне. У якості посередника виступає зображення цього об'єкта (дерев'яні, глиняні, воскові фігурки, зображення ворога на піску, землі).

- Захисне чаклунство С.А. Токарев поділяє на два види.

- *Чаклунство відлякування.* Воно полягає у тому, щоб відігнати ворожі сили і впливи. Для цього носять амулети, обереги, талісмани. Також застосовують різні жести, звуки.

- *Катартичне (очищувальне) чаклунство.* Обряди і звичаї очищення від уявних злих впливів, які проникли в тіло людини, його житло, тварин. Сюди відноситься ритуальне омовіння, підкурювання, піст, кровопускання.

Незалежно від класифікації за технікою магічних обрядів, останні можуть класифікуватися за позитивним чи негативним характером

своїх рецептів. Виокремлюється магія позитивна, яка зазначає, що необхідно робити для бажаного результату, і негативна магія, яка вказує, чого не потрібно робити, щоб не отримати негативний результат.

Щодо *словесної (вербальної) магії*, то вона заснована на замовляннях, вірі у зв'язок слова і дії та передбачає обов'язкове вживання певних традиційних словесних формул. За своєю природою вона є лиш словесним супроводом здійснюваного обряду. Однак на пізніх етапах розвитку магії замовляння виступають самостійною магичною силою і є окремим видом магії.

Поглянемо на давні звичаї українців та євреїв крізь призму чаклунства, узявши за основу класифікацію С. Токарева.

Євреї, як і інші народи, активно використовували магію. Не зважаючи на сувору заборону усіх видів чаклунства, магична традиція існувала і в період Першого Храму, існує й сьогодні. Джерелом, з якого черпається інформація про єврейську магію, є Вавилон. Адже саме там знайдені документи, що свідчать про традиційні ритуали чорної магії. Вавилонський Талмуд розповідає про відьом, що жили окремо від суспільства. Особливо небезпечними вважались жінки зрілого віку, які чаклували на перехресті доріг.

Імітаційне чаклунство у євреїв представлено «ляльками-вуду» – маленькими фігурками зі зв'язаними руками й ногами. Така лялька символізувала ворога, а зв'язані руки і ноги позбавляли його рухів.

Чаклунство відлякування у євреїв зумовлене страхом зурочення. Успішні люди намагалися приховати свої досягнення, оскільки боялися привабити «погане око». Тут широко представлені амулети, обереги, талісмани. Одним з найпоширеніших амулетів є дзеркало, яке використовувалось для відведення «поганого ока». На гіпсовій основі розміщувався маленький шматочок дзеркала – око, яке вловлювало недобрий погляд і повертало його заздріснику.

Особливого захисту потребувала оселя. Щоб потрапити всередину, необхідно було переступити через глиняні миски, які помережані спіралеподібним письмом і перевернуті вверх дном. Вони слугували пасткою для злих духів. Закляття написані у формі витків, від центру до зовнішнього краю чаші. Існує припущення, що таким чином закляття викликало у нечисті запаморочення. На багатьох чашах присутні зображення злих духів зі зв'язаними руками, інколи й ногами. Таким чином захисне чаклунство містить елементи агресивного чаклунства, зокрема імітаційного.

Також є талісман, написаний на папері та «йменням святих ангелів», який відводить практично всі види зурочення. Зазвичай такий талісман вішався на стіні будинку або в чотирьох варіантах на всіх чотирьох стінах.

Магія, покликана захищати матір та дитину, в давні віки була найбільш розвинута у зв'язку з різноманітністю проблем, що супроводжували процес продовження роду. Найбільшим ворогом матері і дитини, за переконаннями євреїв, є Ліліт, перша дружина Адама, котра після розлучення з чоловіком поклялася шкодити немовлятам. На всіх оберегах, охороняючих материнство, Ліліт зображена зі зв'язаними руками. Навколо малюнка написані замовляння і закликання різних ангелів, покликаних захищати людей. Серед них Саной, Сансаной, Самангалоф. Існує повір'я: дитина уві сні сміється – ознака того, що з нею грається Ліліт, тому потрібно торкнутися дитячого носа, щоб захистити дитину від злого впливу.

Словесна магія. У чаклунстві особливого значення надавалось букві й слову. Для євреїв важливими є не тільки магичні символи, але й магія слова. Існують різноманітні поєднання букв і слів, віднайдені археологами. Спочатку вважалось, що це чернетки давніх письменників. Але дуже часто букви вибудовувалися певним чином, що дало підставу вченим вести мову про магичність цих поєднань. Адже поєднання букв та слів івриту з певною магичною метою здатні покликати на допомогу «вищі сили». Також є книги, які містять конкретні магичні рецепти: як закохати в себе, як посварити і як помирити подружню пару, як лікувати і насилати хвороби тощо. Наприклад: «Щоб привернути кохання, напиши ім'я на яйці і кинь його у вогонь, і нехай, як цей вогонь спалює яйце, також запалає кохання такої-то до такого-то, і не буде їй спокою, і ні на кого поглянути вона не зможе, допоки не запалає в її серці вогонь кохання».

Щодо українців, то про ритуально-магічні дії жінок, що чаклували, відомо ще за часів язичництва. З прийняттям християнства в Україні жінка, що вміла передбачати майбутнє і вміло користувалася замовляннями, стала негативною постаттю. І. Чеховський зазначає: «Загалом образ відьми в українській демонології сформувався в основному в межах середньовічної народної культури і позначений як язичницькими реліктами (у вигляді архаїчних уявлень про надприродні можливості чаклунок-знахарок), так і книжними християнськими поглядами, що сягають середньовічних європейських вчень про магію та чаклунство» [8, с. 14].

Відьма належить одночасно і до світу людей, і до «нечистої сили». Її образ свідчить, що це не проста жінка. І. Огієнко зазначає, що відьмами стають особливо гарні дівчата чи бридкі жінки [5, с. 182]. Також відомо, що вони бувають родимі й навчені. Родимі багато знають, можуть зашкодити і «відробити» зроблене, а навчені – роблять здебільшого шкоду.

З-поміж відомих усім вмінь чаклувати, перетворюватись й літати, відьма все ж має слабку сторону. Вона «боїться знахарки, яку вважає вищою від себе» [7, с. 404]. Таким чином, відьма є представником агресивного чаклунства, а знахарка – захисного.

Нечуй-Левицький пише: «Такий образ відьми з розпущеними косами, в білій сорочці, з хвостом, з цідилком та дійницею в руках нагадує образ водяної німфи русалки з розпущеними косами і в білій сорочці, або міфічної білої дівчини [...] Відьма – то образ німфи небесної води, перенесений на землю в побутове життя народу» [4, с. 61].

Відьма вміла приймати різні подоби. Набір відьомських перетворень в українському фольклорі досить широкий. За свідченням О. Курочкіна, є «понад 30 потенціальних варіантів, серед яких антропонімічні й зооморфні образи, різні предмети та матеріальні субстанції» [3, с. 27]. З погляду християнства в метаморфозах переважають «нечисті» тварини.

Контактне чаклунство. Поряд з відьмою завжди знаходиться чорний кіт, який посилує її магичні дії. Саме кіт стоїть на межі двох світів, оскільки був створений Богом, але «нечистий», бо з'їв чорта. До нечисті відносять і жабу, що символізує підземне царство. Часто її використовують в приворотних цілях. Амулетом є жаб'яча кістка у вигляді гачка чи виделки, адже саме нею потрібно заколупнути легенько під серцем бажаної людини. Не менш важливу роль відігравала й лобова кісточка, а також пересушене жаб'яче серце, яке у народному уявленні було центром життєвої сили. Відомо, що в любовній магії використовувались кістки не тільки жаби, а й летючої миші. Все це мало прикріплюватись до бажаної людини, щоб приворожити її до себе. Кістки, як і волосся, в уяві українців наділялись особливою магичною силою, бо мали здатність зберігатись, не руйнуючись.

Парціальне чаклунство. Любовна магія українців передбачала комплекс дій, які мали б бути виконані в певній послідовності і не обмежувались одним днем. При цьому важливу роль відігравав процес підготовки. Сюди належить обряд «виймання сліду». І. Огієнко зауважує: «Слід від ноги людини здавна вважається за саму люди-

ну, а тому закляття може відбутися й над слідом того, кого закликають» [5, с. 193]. Відомі деякі магичні дії зі слідом. Треба зібрати слід і зав'язати. Згодом цю землю розділити порівну. Одну частину всипати до мішечка із жаб'ячими кістками, а іншу додати до тіста, з якого має пектися коржик для причаровування. Приготування тіста теж вимагає особливих знань, оскільки до нього має входити кошачий мозок.

Важливим є використання приворотного зілля з особливих трав, наділених магичною силою. Їх склад залежить від знань ворожки та місцевості. Особливої популярності набув любисток, який має властивість причаровувати людей. Кожна відьма повинна мати тирлич-траву, бо саме вона наділяє відьму здатністю літати.

Катартичне (очищувальне) чаклунство. Відьми завжди вміли складати слова в магичні формули, бо знали, що слово, сказане голосом і в певний час, обов'язково мало збутися. На основі цієї стародавньої віри в силу слова складено замовляння. Яскравим зразком є замовляння від бешихи – гострого запалення шкіри. Дослідник народної медицини українців З. Болтарович підтверджує, що «дохристиянська основа була первинною, християнство ж є пізнішим нашаруванням. Ось замовляння від «бешихи» з Чернігівщини: «Виговорує сам Ісус Христос і просить тебе, водиця-цариця, щоб ти текла, гуляла, коріньє промивала, од раба божого (ім'я) народженого, молитвенного, хрещеного «бешиху» виганяла» [1, с. 148]. **Очищувальна магія** підсилюється словесною і, відповідно, має подвійну силу. Одним з найпоширеніших способів лікування бешихи було її спалювання. Цей процес притаманний як слов'янським, так і не слов'янським народам, маючи незначні розбіжності. Необхідними атрибутами були ляне прядиво й шматок червоної тканини.

Отже, елементи чаклунства присутні у єврейських та українських традиціях ще у давні часи. Вони ґрунтувалися на язичницьких вірувань у добрих і злих духів. Згодом віра у надприродні сили зазнала впливу християнства і відповідно трансформувалася. Єврейське чаклунство представлене імітаційною, словесною магією, а також магією відлякування. Натомість українське чаклунство – контактною, парціальною, катартичною, словесною магією. Можна припустити, що першооснова всіх магичних дій є спільною для всіх народів, яка зазнавала індивідуальних та регіональних впливів.

Список використаних джерел та літератури

1. Болтарович З.Є. Народна медицина українців / З.Є. Болтарович. – К.: Наукова думка, 1990. – 229, [2] с.
2. Григоренко А.Ю. Разноликая магия / А.Ю. Григоренко. – М.: Советская Россия, 1987. – 190, [1] с.
3. Курочкін О.В. Відьма в українській міфологічній традиції / О.В. Курочкін // Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 4. – С. 23-29.
4. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / Іван Нечуй-Левицький. – К.: Обереги, 1993. – 85, [2] с.
5. Огієнко І. Дохристиянські вірування українського народу: історично-релігійна монографія / Іван Огієнко. – К.: Обереги, 1992. – 424 с.
6. Токарев С. Сущность и происхождение магии / С. Токарев // Исследования и материалы по вопросам первобытных религиозных верований. – М., 1959.
7. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / [упоряд. А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Буряк]. – К.: Либідь, 1991. – 437, [1] с.
8. Чеховський І. Українська відьма на Лисій горі / Ігор Чеховський // Береги. – 2002. – № 3. – С. 13-34.